

הרב ישראל דנרוביץ

מגיד שיעורי הירושלמי בקול הרף, ערד

התפילין של מרדכי הצדיק - עשויות זהב?*

כיצד יתכן שהתרגום שני מספר על התפילין של מרדכי הצדיק שהיו קבועות בזהב, בעוד שההלכה פוסלת תפילין מצופות זהב? - עשוי זהב, מצופה זהב, או רק קבוע בזהב? - ואימתי היה החתם סופר מתעטר בתפילין הפסולות לדעתו?

תפילין שבראש

על הפסוק (אסתר ח' ט"ו) "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן וששן שושן צהלה ושמחה" מפרש הגאון רבי אליהו מווילנא את טיבם של בגדי מרדכי: "לבוש מלכות פירושו טלית של מצוה ... תכלת הוא תכלת שבציצית, וחור הוא הלבן שבציצית, ועטרת זהב גדולה היא תפילין שבראש, ותכריך בוץ הם הרצועות שכורכין בהם, וארגמן הם תפילה של יד...".

הגר"א מסביר איפוא שבגדי מרדכי המנויים בפסוק זה הם כינוי בעלמא ואינם באים כי אם על דרך הדימוי וההשאלה: הלבוש מלכות הוא הטלית, התכלת והחור הם הציציות, עטרת זהב הוא התפילין של ראש, וארגמן התפילין של יד, והתכריך בוץ אלו הם הרצועות.

מרדכי היה עטור איפוא בטלית ובתפילין - בגדי הפאר של כל בן ישראל, ולא בבגדי פאר והדר גשמיים כפשטותו של הפסוק.

כל עוד אין אנו אומרים אלא כדברי הגר"א - הרי ההסבר של הפסוק עולה יפה, אלא שלחלק מדברי הגר"א ישנו מקור קדום המשלב את הדברים בתוך הפסוק, ושילוב זה גורם לנו בעיה הלכתית חמורה.

טוטפן דמקבעין בדהבא

העובדא כי מרדכי הצדיק היה עטור בתפילין כבר מופיעה בתרגום על מגילת אסתר: "ברישיה דמרדכי כלילא רבא דדהבא מוקדנא, ולעילא מן כלילא - טוטפן דמקבעין בדהבא, דידעין כל עממא די הוא מרדכי היהודי למקימא קרא דכתיב ביה ויחזון כל עמא דארעא ארום שמא דה' איתקרי עלך".

טוטפות אלו הם התפילין שבראש [וכלשון הפסוק (דברים ו' ח') והיו לטטפת בין עיניך ופי' רש"י "אלו תפילין שבראש ועל שם מנין פרשיותיהם נקראו טטפת. טט בכתפי שתים, פת באפריקי שתים"].

* פרק מתוך הספר החדש 'הנחמדים מזהב' - מחקרים תורניים על מתכת הזהב והמסתעף לכל מקצועות התורה, העתיד לראות אור בקרוב.

והתרגום מספר לנו שעל ראשו של מרדכי היה מונח כתר מלכות עשוי זהב, ומעל הכתר היו קבועין בזהב - התפילין של ראש.

כאן הדברים כבר אין נאמרים על דרך הדימוי כמו שאמר הגר"א, אלא לדברי התרגום זהו פשוטו של מקרא: התפילין היו חלק מתוך עטרת הזהב והתפילין עצמם היו קבועים בזהב.

הלוא התפילין פסולות?

חידוש מפתיע זה מעורר שאלה קשה, שכן הלכה פסוקה היא שתפילין המצופות זהב פסולות להנחה, וכיצד יתכן שמרדכי הצדיק היה עטור בתפילין פסולות.

המשנה במס' מגילה (כד:) קובעת לגבי התפילין "ציפן זהב ... הרי זה דרך החיצונים", ומסביר רש"י "ציפן זהב - נמי כתיב 'למען תהיה תורת ה' בפין' שיהא הכל מבהמה טהורה; הרי זה דרך חיצונים - בני אדם ההולכים אחרי דעתם חוץ מדעת חכמים, דבעינן לך לאות ולא לאחרים לאות".

במאמר אחר העוסק בענין השאלה אם הזהב מותר באכילה, כבר הארכנו הרבה בחקר שורש האיסור לצפות את התפילין בזהב, אולם לענינינו לא חשובה כעת סיבת האיסור כי אם המציאות ההלכתית הברורה שהיא פוסלת תפילין מצופות זהב, וכדנפסק בשו"ע (או"ח סי' לב" סעי' מ"ח) "אם ציפה הבתים בזהב או בעור בהמה טמאה פסולים".

אם ההלכה פוסלת תפילין מצופות זהב, ואף אומרת שכך היא דרך החיצונים דהיינו בני אדם ההולכים אחרי דעתם שלא כרצון חכמים, כיצד יעלה על הדעת שמרדכי הצדיק היה עטור בתפילין כאלה?

ההלכות בתרגומים

הרב דב הרמן במאמרו המצויין 'על שרידי הלכות עתיקות בתרגום ראשון ובתרגום שני למגילת אסתר' (בתוך כתב העת 'סיני' כרך ק"ח עמ' רס"א) חוקר הלכות, או ליתר דיוק שינויים מההלכות הרווחות והפסוקות, המצויים בתרגום למגילת אסתר, בהשוואה למקורות הלכתיים המקובלים. ובין הדוגמאות השונות הוא מציין גם את זו שלפנינו, שתפיליו של מרדכי היו מצופים זהב, בניגוד להלכה הפסוקה, והוא מטעים את דבריו כך: "על 'מקבעין' המילונאים כתבו: קבע ... בינוני פעול .. במד"ר פי"ב מקובעת [כעטרה הזאת שמקבעת באבנים טובות ומרגליות (במד"ר י"ב ח')]." ואם כן לעניננו פירושו שהטוטפות מחופים בזהב".

כך שהשאלה במקומה עומדת: האם נהג מרדכי בשינוי מההלכה המקובלת שאסור לצפות ולחפות את התפילין בזהב.

תרגום של הדיוטות!

על מחקרו בכלל הוא מציין את דברי רב האי גאון הכותב (גנזי שכטר ב' עמ' 86): "... ועוד תרגום שאצלכם מניין לכם ומי אמרו, כי מכדי יונתן בן

עוזיאל לא גילה תרגום הכתובים כל עיקר, אין זה המצוי אצלכם אלא תרגום של הדיוטות, ולא עוד אלא שיש כאן בבבל תרגום אסתר כמה גוונים משונים זה מזה, אחד יש בו תוספת הרבה ומדרשות ואחד אין בו.

היה ניתן איפוא לפטור את כל השאלה ולסיים את הדיון בכך שאכן אין לסמוך על דברי התרגום - באשר של הדיוטות הוא, ואכן דוגמא זו ללמד על הכלל כולו יצאה שטעויות ושיבושים נפלו בתוך התרגום ולאו מר בריה דרב אשי חתים עלה.

דרך זו היא אכן אפשרית במדה שאין כל פתרון אחר, אולם יתכן שיש בידינו האפשרות להציל את דברי התרגום פורתא ולהעמידם על מכונם.

חידושו של הנודע ביהודה

ברבות השנים הבחינו כמה וכמה מגאוני הדורות בדברי התרגום המשונים הללו, ומעיון בדברי העוסקים בשאלה זו עולה כי כולם נטו לפרש דברי התרגום בשתי אפשרויות: האחת, שעל פרשיות התפילין כלל לא היה בית של עור אלא רק בית של זהב; והשניה, שהפרשיות אכן היו מחופות בבית של עור כהלכתן, אלא שעל גבי הבית של עור היה ציפוי של זהב.

אם נאמר כאפשרות הראשונה שהצענו אשר לפיה הבית עצמו היה עשוי מזהב ולא מעור, אכן הקושיא במקומה עומדת, שהרי התפילין פסולות לדברי הכל. אולם אם נאמר כאפשרות השניה אשר לפיה רק על גבי הבית מעור היה ציפוי זהב, יהיה ניתן לתרץ הקושיא עם חידוש נפלא שמעלה הגאון בעל הנודע ביהודה.

הנודע ביהודה בסימן הראשון שבספר תשובותיו (שו"ת נוב"י קמא או"ח סי' א') כותב כי הוא לא מצא בכל הפוסקים הקדמונים מי שיפרש את דברי המשנה שתפילין שציפן זהב היינו שהוא ציפה זהב על גבי הבית של התפילין, ואין הפירוש אלא שהבית עצמו היה מזהב, שבמקום להניח את הפרשיות בבית של עור הניחם בבית של זהב, ורק על זה אומרת המשנה שהתפילין פסולות.

אולם הנודע ביהודה מחדש שתפילין העשויים כתיקונם, שהפרשיות נמצאות בתוך בית של עור, ורק על גבי הבית הוא ציפה בזהב, יהיו התפילין כשרות מעיקר הדין.

לפי חידוש זה יתורצו דברי התרגום להפליא, שכן נענה ונאמר בפשטות שהתפילין של מרדכי הצדיק היו תפילין כשרות, אלא שציפוי הזהב היה על גבי התפילין הכשרות, ובאופן שכזה אינן נפסלות. ואם כי מדברי התרגום יש לכאורה ראיה ניצחת לשיטת הנודע ביהודה, הרי שהאמת תיאמר שרבותינו הפוסקים, הראשונים והאחרונים, נחלקו עליו בזה וסברו שהפסול הוא לאו דווקא כשהבית עשוי זהב אלא גם באופן שהבית עשוי עור והוא מצופה בזהב. ואם כן הקושיא במקומה עומדת.

קבוע ולא מצופה

וזה מכבר התפלאתי על כל הנושאים ונותנים בשאלה זו מדוע לא נתנו אל לבכם להסיט את דברי התרגום מאותם המשמעויות שהזכרנו לעיל ולפרשו באופן פשוט ומחזור: טוטפן דמקבעין בדהבא - תפילין כשרות הקבועות בתוך עטרת הזהב. הרי מעולם לא נאמר כאן שהתפילין היו מצופות בזהב כי אם שהתפילין היו קבועות בזהב! ואם כן מדובר בתפילין כשרות כדת וכדין, פרשיות בתוך בית של עור, אלא שאותו הבית היה קבוע בתוך העטרת הזהב.

ולא מיבעיא לשיטת רבינו הרשב"א הידועה שאין כל דין חציצה בתפילין של ראש ומותר להלכה להניח את התפילין של ראש על גבי הכובע החוצץ בין התפילין להראש, וכלשונו (שו"ת הרשב"א ח"ג סי' רפ"ב) "אבל אני אומר, להלכה אבל לא למעשה, דמותר להניח של ראש על הכובע. ותדע לך דהא תפילין של יד אין צריך להניחן על הבשר אלא משום דכתיב בהו 'לך לאות' ודרשינן 'לך לאות ולא לאחרים לאות', אבל של ראש אדרבה, דכתיב בהו 'וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך'". (ועוד האריך בשיטתו זו בכמה מקומות, ואכ"מ).

ולפי"ז בוודאי אפשר לומר כפשוטו שהיו התפילין של ראש קבועים ומונחים על גבי עטרת הזהב ולא היתה בה כל חציצה, ושפיר קיים מרדכי את המצוה כהלכתה.

אלא שגם לדעת רוב הראשונים שהם אינם סוברים כן ודעתם ברורה ונחרצת שגם בתפילין של ראש יש פסול של חציצה, עדיין יש לומר שהתפילין הכשרות היו קבועות בתוך העטרת הזהב באופן כזה שבאותו מקום היה חור, ואכן לא היתה כל חציצה בין התפילין לבין הראש.

הוא אומר: התפילין אכן היו קבועות בזהב, אם על גבי הזהב - כדעת הרשב"א שאין חציצה, ואם בתוך הזהב ממש - לרווחא דמילתא שלא תהיה כל חציצה; אולם מעולם לא עלתה על הדעת לומר שהתפילין היו מצופות בזהב, וקושיא מעיקרא ליתא.

עטרת זהב של מלכים

חשוב לציין כאן העובדא כי מדברי הגמ' עבודה זרה מד. עולה שעטרת המלכים גם אם היא מונחת במקום תפילין עדיין אין בה כל סתירה להנחת תפילין, שכן מקום יש בראש כדי להניח עליו שני תפילין, ועדיין אפשר להניח תפילין בסמיכות אל עטרת המלכים. כך שלפי פשוטו של מקרא היינו יכולים לומר שמרדכי הגם שיצא בעטרת זהב עדיין היה מניח תפילין באותה שעה, לפי הכלל האמור שמקום יש בראש להניח שני תפילין.

אלא שמלשון התרגום כאמור היה נראה שהתפילין היו בתוך הזהב ממש, ויתכן שלמדו זאת מההדגשה של לשון הפסוק 'עטרת זהב גדולה'

— גדולה כשיעור כל המקום הראוי להנחת תפילין, ולפיכך ביארנו שנעשתה העטרת זהב באופן כזה שעדיין היו יכולים להניח תפילין, אם על גבי העטרה ואם שהיה חור למניעת החציצה.

בדברי הרוקח

שוב מצאתי שרבינו אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח (בתוך 'תוספות השלם' על המג"א שם) האריך לתאר מה נהדר היה מראהו של מרדכי בצאתו לשלום מלפני המלך: "לבוש כתונת של ארגמן מצוייר כל ציפור ועוף השמים, וכתונת שוה ת"כ של זהב חגור עליו, מתוקנת בזהב ומצויירת עליה ירושלים עיר הקודש, וכובע מצוייר בכל מיני צבעונים ועליו עטרת זהב, ולמעלה מן העטרה תפילין קבועים, להודיע לכל שהוא מרדכי היהודי".

ואם כי יש לדון בכוונת הרוקח היכן בדיוק היה מקום מושבם של התפילין, אם למעלה על גבי העטרה או למעלה בגובה הראש, הרי שכבר הארכנו מקודם להציע את האפשרויות השונות כלפי זה. אך דבר זה מפורש יוצא מלשון הרוקח שהתפילין לא היו מצופים בזהב כי אם קבועים בזהב, ואיך פירושא היא זיל גמור.

מרדכי יצא בחול המועד

ועל דרך הדרוש אמרתי דבר נאה ומתקבל לפתור את דברי התרגום אודות התפילין של מרדכי לפי ההבנה המקובלת שהם היו אכן מצופים בזהב כפשוטו, ולומר שמכל מקום לא היה בזה כל חסרון.

הטו אזנכם לחידוש נפלא ומתוק אשר דיבר בקדשו רבינו בעל החתם סופר לפני קהל עדת מרעיתו בשנת תק"צ, ובו הוא נדרש לדברי הגמרא הידועים במס' מגילה טז: המפרשת את הפסוק (אסתר ח' ט"ז) ליהודים היתה אורה ושמחה וששן ויקר - "אמר רב יהודה, אורה - זו תורה ... שמחה - זה יום טוב ... ששון - זו מילה ... ויקר - אלו תפילין", והוא מעיר מדוע התפילין נמצאים בסוף הרשימה.

אלא הסביר החתם סופר בטוב טעם ורעת: הלוא מאורע זה שעליו אנו מדברים שבו מרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וליהודים היתה אורה, היה בימי חול המועד של חג הפסח, והרי לדעת כמה מהפוסקים אין מניחים תפילין בחול המועד.

ומעתה, פירש החתם סופר, זהו הטעם לפיו היה מרדכי הצדיק עטור ב'עטרת זהב גדולה' - גדולה עד כדי שלא הניחה מקום להנחת תפילין, כיון שלדעתו היה פטור מתפילין ביום זה שהוא חול המועד. וכלשונו (דרשות חתם סופר עמ' ר"ב ד"ה ומרדכי יצא) "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור - היינו ציצית תכלת ולבן, ועטרת זהב גדולה - רמז שהיתה גדולה ולא הניח מקום להנחת תפילין, כי היה יום טוב חול המועד ופטור מתפילין לכמה פוסקים".

ומסוים החתם סופר: "ליהודים היתה אורה ... ויקר אלו תפילין - מאוחר למילה, מפני שלא נתחייבו בתפילין באותו היום שהוא חול המועד כנ"ל".

הניח תפילין פסולות בחוה"מ

עוד שמעו ותחי נפשכם את המקובל שדעת רבינו החתם סופר היתה שאין להניח תפילין בחול המועד, והגם כי ישנם המעידים שראו את החתם סופר מעוטר בתפיליו - הרי דאליבא דאמת לא היו תפילין אלו כשרות, וכמה גירסאות יש איזה תפילין פסולות היה מניח החתם סופר בחול המועד.

וניכרים דברי אמת מה שהביא רבי ישראל טויסיג ממטרסדורף בספרו 'בית ישראל השלם' (חלק ח' עמ' ל"ז) "סיפר לי הגאון רבי יוסף נפתלי שטערן זצ"ל (ואמר לי: כשאני מספר עובדא, הרי קבלתי זאת ממקור מוסמך, או מחמי או מגיסי הי"ד) פעם אחת שלח הגאון רבי עקיבא איגר זצ"ל זוג תפילין לחתנו החתם סופר, והיו הבתים מבריקים ביותר מחמת שהיו משוחים בצבע לאק. לא רצה החתם סופר להניח תפילין אלו, אך מפני כבוד חותנו לא החזירם לו, אלא היה מניחם בחול המועד".

לפנינו עדות בת סמכא, אשר שרשה מפי הג"ר שלמה אלכסנדרי סופר בנו של הגאון רבי שמעון סופר מקראקא בן רבינו החתם סופר (חותנו של המספר) או מאחד מבניו (גיסו של המספר), האומרת לנו שרבינו החתם סופר סבר שתפילין המשוחות בלאק פסולות! ומכיון שקיבלם מאדם חשוב כחותנו לא חפץ לבזותו ולהחזירם לו, ולכן הניחם בחול המועד שהוא זמן שפטורים בו מתפילין.

אכן תפילין פסולות

ומעתה הבוא נבוא לשלב את שני ענינים אלו מרבינו החתם סופר בצוותא חדא עם דברי התרגום ונעלה אותם בקנה אחד ליישב את הקושיא כמין חומר: מרדכי הצדיק יצא מלפני המלך בעטרת זהב - אשר כדברי התרגום היינו תפילין מצופות בזהב.

יתכן איפוא שהמלך אחשורוש שטיפש היה חשב לפאר ולנאות התפילין בכך שציפה אותם בזהב, ולא ידע כי חסר יבואנו - שהוא בא לתקן את התפילין ולייפותם ונמצא מקלקלם שהרי התפילין נפסלים בזה.

מרדכי הצדיק לא היה יכול לזלזל בכבודו של המלך ולהשיב פניו ריקם כשישיב לו את התפילין הפסולות מחמת ציפויים בזהב, אלא שזאת היא שעמדה לו שיום זה היה מימי חול המועד של פסח אשר בלאו הכי אין מניחים בהם תפילין, כך שלא היה למרדכי כל בעיא להסתובב כל אותו היום כשהוא עטור בתפילין פסולות. וכשם שהחתם סופר לבש את התפילין שלא היו כשרות לדעתו בימי חול המועד, כך גם מרדכי הצדיק לבש את התפילין הפסולות בחול המועד, וקושיא מעיקרא ליתא.